

GERD HARDACH

OSZTÁLYOK ÉS RÉTEGEK NÉMETORSZÁGBAN, 1848–1970; A TÁRSADALMI STRUKTÚRA TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

I. Az utóbbi évek társadalomtörténeti vitáiban – a társadalmi struktúrák és folyamatok mellett – különösen fontos kutatási területként merült fel a társadalmi osztályok, rétegek és csoportok kérdése, sőt, a definíciós kísérletekben ezt úgy emelték ki, mint olyan meghatározó elemet, amely a társadalomtörténetet megkülönbözteti a többi történelmi részdiszciplínától.¹ E programszerű megállapítás ellenére a társadalmi struktúra történeti elemzéséhez szükséges fogalmi eszköztár fejlődése és a társadalmi struktúra empirikus vizsgálata, – pl. a német ipari társadalomé –, csak a kezdeteknél tart. E hiánnyal áll összefüggésben az itt következő kísérlet, amely elméletileg és gyakorlatilag pontosabban szeretné meghatározni az „osztály” fogalmát, mint a társadalmi struktúra történeti elemzésének központi kategóriáját.²

A társadalmi struktúra többjelentésű fogalom; számos definíciós kísérletet élt meg és élt túl, anélkül, hogy az általános megegyezés létre jött volna. A társadalmi struktúra elemzése legszélesebb értelemben a társadalom társadalomtudományi leltározásának felel meg; a népesség térbeli és gazdasági tagozódásából indul ki, a társadalom részterületein keresztül, mint a család, nevelés- és művelődésügy, a munka és a hivatali élet világa stb., a társadalmi rétegződés és mobilitás aspektusáig és végül a politikai alkotmányig terjed.³ A társadalmi struktúra e széles interpretációjától, mindenekelőtt a marxista társadalomtudományban, a társadalmi struktúra szűkebb fogalmát különítették el, amely a gazdasági alapszerkezet,⁴ abban a marxi értelemben, hogy „a polgári társadalom anatómiáját a politikai gazdaságtanban kell keresni”.⁵ A társadalmi struktúra ebben a szűkebb értelemben a társadalom osztálystruktúrájában jut kifejezésre.

A társadalomtörténeti kutatások – az ipari társadalom kétszakaszos szociológiai elméletével való vitában –, többé-kevésbé világosan átvették azt az elméleti követelést, hogy a rétegződés történelmi elemzése többek között adalékot nyújthasson a marxi osztályelemzés igazolásához, vagy hamisításához is. Ez az igény azonban az osztályelemzés és a rétegződés-elem-

zés – ebben az időben nem szokatlan – hasonlításán alapult, miközben a szociológiában, ezeket, mint a társadalmi struktúra egymással ellentétben álló koncepcióit, világosan megkülönböztették.¹⁶

A rétegződés-elemzés célja a társadalmi egyenlőtlenség megragadása és esetleg magyarázata, egy- vagy többdimenziós rétegződési modellek segítségével. Az „osztálytársadalom” itt külön esetként jelenik meg, amennyiben a rétegződés objektív ismertetőjegyei és a szubjektív rétegspecifikus identifikálás összevonása ad egy polarizált rétegződési képet, önmagában viszonylag homogén és egymástól viszonylag tisztán elhatárolható rétegekkel (és később: osztályokkal). Ezzel szemben az osztályelemzés számára a társadalmi osztályok a (polgári) társadalom létrejöttének és fejlődésének szükségszerű alkotórészei; az osztálystruktúra általában kifejeződik ugyan a társadalmi léterületek objektív differenciálódásában és tendenciájában a szubjektív osztályöntudat fejlődésében is, de ezek nem az osztálytársadalom meghatározó jegyei. Nemcsak a marxista elmélet, hanem a korai polgári elmélet is ebben az értelemben fogta fel a polgári társadalmat lényege szerint osztályszerűen struktúrált társadalomnak. Az a megfontolás tehát, hogy vajon a társadalom a kvalifikáció, a jövedelem és a presztizs polarizációjával, valamint az osztálytudat fejlődésével „az osztálytársadalom felé” és később talán „az osztálytársadalomból tovább” fejlődik-e, bármily érdekes legyen is mint történelmi-empirikus társadalomkutatás nem alkotja az osztályelemzés lényegét. Érvényes ez a szociológikus történelem fent említett kísérleteire, de érvényes újabb Kocka társadalomra vonatkozó elgondolásaira is, amely szerint a társadalom a társadalmi élet minden területének polarizálódásával „egyre inkább osztálytársadalommá válik”.¹⁷

Az osztályelemzés szempontjából a polgári (osztály) társadalom oly mértékben alakul ki, amilyen mértékben a bérmunka és a tőke, mint meghatározó társadalmi viszony, érvényesül a rendi-feudális rendszerrel szemben. A történelmi osztályanalízis feladata eszerint elsősorban az, hogy a polgári társadalom fő osztályainak kialakulását és történelmi fejlődését nyomonkövesse. Ezt a társadalomtörténetben és a szociológiában eddig elhanyagolt témát vizsgálja a következő két fejezet, de nem azzal az igénnyel, hogy kész eredményeket mutasson be, hanem azzal a szándékkal, hogy a német társadalom struktúrája történelmi elemzésének néhány kutatási problémáját pontosítsa.

II. A korai ipari társadalmak iránti társadalomtudományi érdeklődés elsősorban az antagonisztikus osztályok, az ipari proletariátus és az ipari burzsoázia kialakulására koncentrált. Ebből a szempontból új aktualitást

nyernek a szocialista teoretikusok egykorú elemzései, így Friedrich Engels minden osztályelemzése, amelyet 1851/52-ben a németországi forradalomról és ellenforradalomról írott cikksorozatában végzett. Fejtegetése kezdetén Engels részletesen felvázolta „a nép különböző osztályainak összefüggését” az 1848-as forradalom küszöbén.¹⁸ Engels öt osztályt különböztet meg: a feudális nemességet, a burzsoáziát, a kispolgárságot, a munkásosztályt és a „kisgazdálkodók nagy osztályát, a parasztságot, amely a mezőgazdasági munkások családtagjaival együtt az egész nép nagy többségét teszi ki”¹⁹ Az agrárosztályon belül Engels négy „réteget” különít el, s ezeket a kifejtés során ismét osztályokként jelöl meg: nagy- és középparasztk, szabad kisparasztk, feudális zsellérek, mezőgazdasági munkások. Engels társadalomstruktúra-elemzését rendszerében az a megismerési érdek határozza meg, hogy tisztázza az 1848-as forradalom társadalmi előfeltételeit. Fő érdeklődése az ipari szektor differenciálódására irányult, a burzsoázia és a proletariátus létrejöttére a kispolgári tömeggel szemben, amely Engels szerint a nagy városokban még „a népességnek majdnem a többségét” tette ki, a kisebb városokban pedig teljes túlsúlyban volt.²⁰ Engels számára ugyanakkor a mezőgazdasági szektor kisebb jelentőségűnek tűnt, úgyhogy az agrárosztály formális koncepciójával (nagy-, közép- és kisparasztk, feudális zsellérek és mezőgazdasági munkások) könnyen túltette magát a társadalmi osztálystruktúra politikai-gazdasági meghatározásán. Engels számára itt egyedül a feudális nemesség kiemelése volt fontos, a feudális nemességgé, amely Németországban – ellentétben Angliával és Franciaországgal – megtarthatta privilegizált helyzetét. Ez az osztályfogalom azonban nem pontos társadalmi-gazdasági meghatározáson alapult; valójában a régi feudális nemesség gazdasági helyzete alapján beolvadt a nemesi régi-junkerekből és a polgári új-junkerekből álló új kapitalista „nagybirtokos osztályba”.²¹

A németországi korai ipari társadalom osztály- és társadalmi struktúrájának kvantifikálására irányuló kezdeményezések már a korabeli irodalomban elkezdődtek. Dieterici porosz statisztikus kísérletet tett arra, hogy az 1848-as forradalom alkalmából meghatározza a porosz gyárosok és a gyári munkások új osztályának nagyságát.²² A későbbi cikkek számára az 1846-os Zollverein statisztika²³ és az 1861-es, a „dolgozó osztály”-ról szóló porosz vázlat²⁴ szolgált alapul. Észrevétlenül becsúszott közben az anakronizmus, a korai német ipari társadalomnak a Zollvereinnel vagy Poroszországgal való azonosításával, bizonyos mértékig előrevetítve így a kisméretű vagy az 1871-es nagyporosz császárságot. A korabeli identitás ellenben a Német Bund volt, amelynek határai kellett hogy megszabják az 1849-es Pál templombeli alkot-

mány szerint is a német birodalmat. Ezért a következő észrevételek, amelyek Poroszországra és néhány más Zollverein államra vonatkoznak, csak részelemzésnek számítanak, nem pedig az akkori német társadalom reprezentatív elemzésének.

A Zollverein statisztikát 1843-ban zárták le, de csak 1846-ban dolgozták fel, s így alkalmazkodtak a porosz statisztika ritmusához. Egy „gyári táblázatban” számításba vették a legkülönbözőbb üzemekben dolgozó munkásokat, a fonodáktól és a szövödéktől a sörfőzdekig és a malmokig, és egy külön „kisipari táblázatba” a kézműiparban, kereskedelemben, közlekedésben, vendéglátásban foglalkoztatottakat, valamint a változó foglalkozású nagyszámú munkást és napszámot és a cselédséget vették be. Az értékelésnél Poroszországot, Bajorországot, Szászországot, a thüringiai államokat, Badent, Hessen-Darmstadtot, Kurhessent, Nassaut, összesen 27,2 millió lakost (1846) vettek figyelembe; ebből 16,1 millió (59 %) porosz volt; Württemberg nem, Braunschweig és Frankfurt pedig hiányos adatokat küldött be, így ezeket nem vonták be az értékelésbe.

A Zollverein statisztika 1846-ra összesen 1,2 millió gyári munkást (Poroszország 660 ezer) mutat ki; 710 ezer iparossegéd és tanonc (Poroszország: 380 ezer); ebből 800 ezer mester és önálló iparos a kézműiparban, beleértve a „gépi művészeket” és az „irodalmi forgalomhoz tartozó személyeket, mint a nyomdászok, antikváriusok, könyvkereskedők (Poroszország: 450 ezer); 460 ezer alkalmazott a kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátásban, ezek nincsenek elválasztva önállókra és segédekre (Poroszország: 350 ezer); végül 4,1 millió napszámos, munkás és cseléd (Poroszország: 2,7 millió).

Ezeket a számokat a későbbi kereseti statisztikával való jobb összehasonlíthatóság kedvéért a kereső népességre vonatkoztatták. A kereső népességet az össznépegségből és a kereseti kvótából számították ki, amelyet Hoffmann és munkatársai az 1849–1858 közötti években 44 %-ra értékelték.²⁵

A kereskedelemben, közlekedésben és vendéglátóiparban foglalkoztatottakat szintén felbontották önállókra és segédekre, úgy hogy e statisztika szerint a keresők kerek 53 %-a (Poroszország: 56 %) tartozott a munkássághoz és kerek 8 %-a (Poroszország szintén 8 %) az ipari középréteghez.

A Zollvereinstatisztika célja a gazdasági aktivitás megragadása az egyes államokban, valamint az egész Zollverein területén. A kiértékelésnél, amelyet később a porosz Statisztikai Hivatal végzett el, ezzel szemben elsősorban a „társadalmi kérdést” emelték ki, ahogyan azt akkoriban értették: „a dolgozó osztályok, valamint munka- és életkörülményeik”.²⁶ Az értékelés

az 1848-at megelőző egész korra, valamint a forradalom utáni első évtizedre vonatkozik, ezért az összes porosz adatot beszámították (köztük az 1846-osat), és értékeléssel egészítették ki. A dolgozó osztály fogalma magában foglalt minden munkavállalót, az akadémikusok kivételével, tehát teljességgel tudatában voltak a gyakorlati elhatárolás nehézségének. „A „dolgozó osztály” névvel a nyelvhasználat értelmében azokat a népcsoportokat jelölik, amelynek tagjai más személyek számára fizetség ellenében dolgoznak, anélkül, hogy e célhoz tudományos ismeretekre szorulnának. Tekintettel azonban a sokféle és gyakran nehezen felismerhető átmenetre ebből az osztályból más foglalkozási osztályokba, mindenhol lehetséges volt a szigorú ragaszkodás a „munkavállaló” fogalomhoz, éppen úgy, mint azoknak a munkavállalóknak az éles elkülönítése, akik foglalkozása tudományos ismereteket igényel.”²⁷

Az 1861-es porosz értékelés az 1846-os évre vonatkozóan – összehasonlítva az 1851-es Zollverein-értékeléssel –, a „gyári munkások” lényegesen kisebb számát említi, csak 310 ezret, 657 ezer helyett; ezért az „ipari segédek” száma itt nagyobb. A különbséget nem magyarázzák meg, de nyilvánvalóan a „gyár”-nak, mint zárt nagyüzemnek a pontosabb elhatárolására törekedtek és mindenféle háziiparszerűen szervezett termelőt, aki az 1848 előtti általános szóhasználat szerint még teljességgel „gyári munkás”-nak minősült, most különválasztottak. Az ismert elhatárolási- és interpretációs nehézségekre való tekintettel a megmaradó kisebb eltéréseknek nem szükséges nagyobb jelentőséget tulajdonítani.

Az 1861-es kiértékelés eredeti adatai, ahogy Conze és Kuczynsky is felhasználja őket, kevésbé alkalmasak a hosszútávú összehasonlításra, mert a 14 éven felüli munkavállalókat a felnőtt népességhez sorolták; a korábbi évekre csak ezeket a relációkat értékelték, és nem abszolút adatokat. A 2. táblázatban az adatok átszámítva szerepelnek és a ma szokásos módon a keresők összességére vonatkoznak. A férfiak részesedése az összes felnőtt lakosságból 1822-ben 48 %, 1846-ban 49 %, 1861-ben szintén 49 %; a gyerekek részesedése az összlakosságból 1846-ban 35 % és ezt az egész korszakra állandónak vették; a kereseti kvótát Hoffmannhoz és munkatársaihoz kapcsolódva ismét 44 %-ban állapították meg.

1858 óta választják el a porosz statisztikában a cselédeket, napszámósokat és kétkezi munkásokat mezőgazdaság és ipar szerint. A cselédség összességéből a mezőgazdaságon kívül 1858-ban 15 %, 1861-ben 16 % dolgozott, a napszámósokból és kétkezi munkásokból 1858-ban 63 %, 1861-ben pedig 49 %. Feltűnő a nem mezőgazdasági terület magas részesedése, mint

ahogyan a gyors változás is. Alapjában véve a korai ipari társadalom viszonyai nem engedik meg a tiszta empirikus szétválasztást a vidéki és az ipari proletariátus között.

Összefoglalva az eredményeket, Poroszországban 1822-ben a keresők kerekén 50 %-a tartozott a korabeli értelemben vett dolgozó osztályhoz, 1846-ban kerekén 54 % és 1861-ben 64 %.

2. táblázat: A keresők társadalmi struktúrája
Poroszország 1822–1861 között. (%-ban)

	1822	1846	1861
1 ipari munkások	9,3	13,3	32,5
1.1 gyári munkások	2,5	3,9	5,3
1.2 bányászok és sóbányászok	0,4	0,8	1,5
1.3 ipari segédek és inasok	6,4	8,6	9,6
1.4 napszámosok és munkások	—	—	16,1
2 túlnyomóan falusi munkások	37,9	37,0	27,
2.1 cselédek	17,8	15,9	13,2
2.2 napszámosok és munkások	20,1	21,1	14,2
3 háztartási cselédek	1,9	2,5	3,3
4 ipari és mezőgazdasági alkalmazottak	1,0	1,1	1,2

a 2. táblázat forrása: Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staats. 2. 1867. 261. p. (A porosz állami hivatalos statisztika Évkönyve.)

Ezek az adatok ismételten a fentebb leírt területekre érvényesek, Poroszország, Szászország, Baden, a hesseni és thüringiai államok.

Ha az üzemek számából indulunk ki, a Zollverein statisztikából kiindulási pontokat nyerhetünk a burzsoázia nagyságát illetően is. A gyári táblázatban a következők szerepelnek: 3193 fonoda, 18846 szövöde, szalagüzem, szőnyegüzem, kelmefestőüzem stb., 21004 kohászati üzem, fémfeldolgozó üzem, üveg- és porcelánüzem, tégláégető stb., 126 gőzmalom, 70152 egyéb malom (Szél- és vízimalom, olajütő, kallózó, csermalom, fűrészmalom), 34647 szeszfőzde, sörfőző, szappangyár, 17796 egyéb üzem (papírgyár, kocsigyár, cukorgyár, dohánygyár, bőr- és bőrárugyár és más egyéb). Ez összesen 166 000 termelőüzem a kézműiparon kívül. A kereskedelemben és a

pénzügyekben összesen 44 000 üzemet neveznek meg: 700 pénzkereskedelmi- és váltóüzlet, 4918 nagykereskedés, 21 686 bor-, gabona-, fa- és gyapjúkereskedés, 1978 alkuszüzlet, 14 855 fuvarvállalkozás.²⁸

Ha a porosz viszonyokat vesszük alapul, a gyári táblázatból az üzemeknek több mint a felét kiemelik, ugyanis a malmok a gőzmalmok kivételével, valamint a szesz- és sörfőzdék átlagnagyságukban nem kisipari üzemek. Jobb differenciálási lehetőség hiányában, nem számítva azokat a szakmákat, ahol átlagosan üzemenként kevesebb, mint két alkalmazottal dolgoznak, így marad még 61 000 termelőüzem, amelyeknek tulajdonosai vagy vezetői mint ipari vállalkozók jöhetnek számításba. Ezt is csak mint felső határt lehet figyelembe venni, mert ott az üzemeket technikai egységként értelmezték, és sok esetben több üzemet egy vállalkozáshoz soroltak. A kereskedelmi- és banküzletek tulajdonosainak, vagy vezetőinek a számát csak önkényesen értékelhetjük; az üzletek 10 %-a, vagy 4400 lehet reális. Ehhez még 65 000 nem-mezőgazdasági vállalkozó jönne. Ez nemsokkal több, mint a keresők fél százaléka; ha ennél az eljárásnál néhány vállalkozót nem vettek figyelembe, a felkerékített 1 %-os nagyságrend helyes maradt.

A kiindulási pontok, amelyek a mezőgazdasági terület felső- és középsztyáinak kvantifikálásához szükségesek, a mezőgazdasági birtokstatistikából nyerhetők. A kimutatás szerint, amely a nagybirtok, a fogatképes parasztgazdaságok és a nem-fogatképes parasztgazdaságok hagyományos megkülönböztetésén alapul, Poroszországban 1851-ben 12 ezer nagybirtok, 360 ezer fogatképes birtok és 556 ezer nem-fogatképes birtok volt.²⁹

A birtokstruktúrát a nagybirtokos osztály, a nagy- és középparasztság és a kisparasztság mennyiségi ereje jelzőinek lehet tekinteni. Az utóbbiak túlnyomóan még mint feudális zsellérek éltek, nem pedig mint szabad kisparasztok, mivel a nem-kellő igaerejű parasztk felzabádítása Poroszországban csak 1850-ben kezdődött el. Ha minden birtokra egy gazdát számítunk és ezt a kor kereső népességére vonatkoztatjuk, amit a lakosságból és a 44 %-os kereső-kvótából számítunk ki, úgy a nagybirtok 0,2 %-ot, a nagy- és középparasztság 5 %-ot, a kisparasztság pedig a keresők 8 %-át teszi ki.

Vessük össze az 1846-os iparra vonatkozó számításokat és az 1851-es agrárstatistikát, s így megközelítő képet kaphatunk a poroszországi keresők társadalmi struktúrájáról. Ez nem egzakt kvantifikálás, de kiindulópont a nagyságrend szempontjából. A keresőknek több mint a fele a proletariátushoz a fent említett fenntartásokkal együtt 17 %-a ipari, 39 %-a túlnyomóan a falusi proletariátushoz tartozott, amely utóbbi jelentékeny, de közelebről nem kvantifikálható ipari elemeket tartalmazott.

4. táblázat: Poroszország agrárstruktúrája 1851-ben.

	<i>Szám</i>	<i>Átlagos üzem nagyság (ha)</i>	<i>Földterületi rész esedés (%)</i>
Nagybirtok	12 ezer	531	38
Nagy- és középparaszt (fogató birtokok)	360 ezer	26	55
Kisparaszt (fogat nélküli birtokok)	556 ezer	2	7

Forrás: Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 11. 1858. 220–229. old. Átszámítva: 3,9166 porosz hold = 1 ha

A regisztrált keresőknek valamivel több mint az ötöde tartozott a kispolgársághoz, ha a fogalmat, ahogyan ez gyakran megtörténik a társadalomtudományi vitákban, elvonatkoztatjuk városi jelentésétől és az ipari és agrár középosztály gyűjtőfogalmaként használjuk. Így tehát 8 % a városi kispolgársághoz, 5 % a nagy- és középparasztokhoz, 8 % a kisparasztokhoz tartozott. A kispolgári helyzetű keresőkhöz számították a segítő családtagokat is, akiket a korabeli statisztikába nem vettek be. Az 1907-es foglalkozási számítások szerint, amelyekben először regisztrálták többé-kevésbé teljesen a segítő családtagokat is, ezek a keresők 16 %-át tették ki, mégpedig 15 % a mezőgazdaságban, 1 % az iparban és a kereskedelemben mutatkozott.³⁰ A korabeli kereseti statisztikában hiányoztak a segítő családtagok mellett az állami alkalmazottak és a szabad-foglalkozásúak is, de ezek mennyiségileg kevesebbet nyomnak a latban.

A felső osztályok, amelyek között az állami hatalomért folytatott tulajdonképpeni harc az 1848-as forradalomban ment végbe elenyészően kis számúak voltak; a nagybirtokos osztályra a keresőképesekek talán 2 %-a, a burzsoáziára 1 %-a jut.

A klasszikus politikai gazdaságtanban a munkásokat, kapitalistákat és a földbirtokosokat gazdaságilag alapvető osztályként analízálták, s Marx ezt a hármas osztást vette át. A „Tőke” 3. kötetének osztályokról szóló ismert, befejezetlen fejezetében mondja: „A pusztá munkaeörével, a tőkével és a földtulajdonnal rendelkezők, akiknek mindenkor jövedelmi forrásaik a munkabér, a profit és a földjradék, ezek alkotják a modern, a kapitalista termelési viszonyokon alapuló társadalom három nagy osztályát.”³¹

Ez a gazdasági osztálytagozódás a korai ipari társadalomban, Angliában sem tűnt szembe tisztán, mint ahogyan maga Marx is konstatálta: „Közép- és átmeneti fokozatok” összemosták a határmegjelöléseket, erősebben a városokban, mint vidéken.³² A német társadalomban ez még nagyobb mértékben érvényesült. Az osztálystruktúra marxi prognózisához képest elvi különbség abban állt, hogy a nagybirtok Poroszországban nem úgy modernizálódott, mint Angliában, a „tisztá” földbirtokosok és tőkés haszonbérllők társadalmi szerkezetében, hanem a nagybirtokos osztály formájában, amelyben egyesültek a nagybirtokos és az agrárvállalkozó funkciói.³³

Nem egy elvileg eltérő modernizálási utat, hanem egy történeti viszszámardást mutat a széles értelemben vett kispolgári osztály még viszonylag nagy súlya; széles értelemben vett annyiban, hogy a parasztságot is ideértjük, azt az osztályt tehát, amelynél a termelési eszközök és a munka még nem különült el. Ennek az osztálynak a jelentősége azonban tendenciáját tekintve világosan visszafejlődött a német korai ipari társadalomban; a porosz statisztika 1822-től 1861-ig a „dolgozó osztály” relatív emelkedését mutatja.

A porosz statisztika definíciója azt mutatja, hogy az akkori felfogás szerint a munkások különböző rétegei az életkörülményekben és a társadalmi helyzetben megnyilvánuló hasonlóságok alapján tartoztak össze osztályként és el kellett őket határolni a vagyon- és a képzettség alapján létrejött polgárságtól, ha egyes esetekben az egyéni hozzárendelés nehéz is lehetett.³⁴ A dolgozó osztály az alkalmazottakat is magában foglalta, akik életkörülményeik miatt biztosan ide tartoztak, de gazdasági szempontból a tőkés viszonyokon kívül eső bérmunkások voltak.

Ezt az utolsó körülményt még valamivel pontosabban meg kellene vizsgálni. A három társadalmi alaposztályt, ahogyan a klasszikus politikai gazdaságtanban kidolgozták és ahogyan Marx átvette, a termelés társadalmi szervezetéből vezették le. A kapitalista kereseti tevékenységnek ez a területe (beszámítva a kereskedelmet), nem fedte teljességgel a kereseti tevékenység területét. Nem foglalták bele a szoros értelemben vett kapitalista keresői tevékenységbe – Marx megfelelő megfogalmazása szerint –, egyrészt „az ’ideológiai’ rendeket, mint a kormányzat, papok, jogászok, katonaság, stb.”, másrészt a munkásosztálynak azt a részét, amelyet „szolgáló osztályként”, így „szolgák, cselédek, lakájok”, improduktívan használtak.³⁵ A gazdasági alaposztályok konstituálódása szempontjából releváns kapitalista kereseti tevékenység és általában a kereseti tevékenység közti különbségnek figyelembevételénél nincs ellentmondás egyrészt Marx-nak azon prognózisa kö-

zött, hogy a gazdasági osztálystruktúra a kapitalizmus fejlődése folyamán empirikusan tisztábban fog fellépni és másrészt a Ricardoval és Malthusszal folytatott vitájában megfogalmazott prognózisa között, amely szerint a földtulajdonon, tőkén és bér munkán kívülálló improduktív „középosztályok” állandóan emelkedni fognak.³⁶ Fontos szempont ez, a kereseti tevékenység statisztikájából kiinduló társadalmi struktúra-elemzés számára.

III. A társadalmi struktúra történeti elemzésének problémái jellegzetes módon megváltoznak, ha a XIX. századi korai ipari társadalomról áttérünk a XX. századi fejlett ipari társadalomra. Az osztályok és rétegek megragadása lényegesen egyszerűbbé válik. A foglalkozási- és ipari számítások megbízható kiindulási alapot nyújtanak akkor is, ha kategóriáik nem felelnek meg a társadalomtudományos elemzés igényeinek. A társadalomtörténeti munka súlypontja az adatok rekonstruálásáról az adatok interpretálására tolódik el. Az egzaktabb kvantitatív adatok ellenére az elméleti nehézségek azonban egyáltalán nem csekélyebbek.

A kereseti tevékenység szokásos statisztikai tagolása az önállók, alkalmazottak- tisztviselők és munkások három rétegű modelljébe, az 1882-es foglalkozási kimutatásra nyúlik vissza.³⁷ Hogy ez egy meglehetősen elnagyolt séma, és hogy „nem mindig a valóságos osztályhelyzetet tükrözi vissza”, ezt már a Császári Statisztikai Hivatal is megállapította.³⁸ Az „önállók”-hoz tartoztak a jogilag önálló keresők, a gyártulajdonosoktól az önálló háziiparosokig, ezenkívül önálló döntési jogkörük alapján az igazgatók, vezető alkalmazottak és a magasabb tisztviselők is. Először 1939-ben, később pedig a nyugatnémet statisztikákból átvéve, a vezető alkalmazottak és a magasabb hivatalnokokat az alkalmazottakhoz és tisztviselőkhöz, az önálló kisiparosokat pedig a munkásokhoz számították. Az alkalmazottak fogalmát 1907-ben használták először; előzőleg ebben a „középső” rétegben az állami tisztviselők mellett az üzemi tisztviselőket, a felügyelő- és közigazgatási személyzetet értették. Az üzleti kereskedősegédek, segédek és eladók 1907-ben még a munkásokhoz tartoztak, később az alkalmazottakhoz. Statisztikai értelemben eleinte a segítő családtagok is munkásnak minősültek, később az önállókhöz közeledtek. Az a felfogás, hogy a segítő családtagok a kereső népességhez tartoznak, csak fokozatosan terjedt el és csak 1907-től lehet feltételezni, hogy azt akárcsak hozzátvetőleges teljességgel is beleszámították; a keresői tevékenység korábbi adatait 1882–1895-re a fentieknek megfelelően felfelé kell korrigálni.³⁹

Jóllehet a különböző foglalkozási számítások eredményei a kategóriákban történt változások miatt szigorú értelemben minden további nélkül

nem hasonlíthatók össze, megfelelő pontossággal mégis felismerhető néhány hosszútávú trend. A keresőtevékenység struktúrája az osztálystruktúra polarizálódását mutatja, a termelők és termelési eszközök fokozódó szétválását, ami a marxista osztályelemzés központi megállapításaihoz tartozik.

Az 1882-es, a német birodalomra vonatkozó foglalkozási kimutatás szerint a keresőknek még 28 %-a volt önálló (vagy a korrigált adatok szerint 26 %), az 1970-es Német Szövetségi Köztársaságra vonatkozó mikrocenzus szerint pedig csak 10 %-a. Ezzel magától értetődően visszaszorult a segítő családtagok jelentősége is, 1882-ben a keresők 17 %-át, 1970-ben pedig csak a 7 %-át tették ki.

Amint a kereseti statisztika tanúsítja, a társadalmi struktúra e polarizálódását gyakran mint ellenmozgást állítják szembe azzal a differenciálódással, amely egyfelől a munkavállalóból munkássá, másfelől az alkalmazottból tisztviselővé válás során végbemegy. Eszerint 1882-ben a Német Birodalomban az összesen, 11,7 millió munkavállalóból (segítő családtagok nélkül) 91 % volt munkás, 1970-ben az NSZK-ban az összesen 22,0 millió munkavállalónak viszont már csak 56 %-a munkás. A munkások részesedése a keresőnépeségben eszerint nem növekedett volna, hanem csökkent.

Végül a kereseti statisztika további eredménye, hogy a XX. században a növekvő iparosítás ellenére az „ipari munkások”, pontosabban az iparban, bányászatban és a termelő kisiparban dolgozó munkások része nem növekedett a kereső népeségben. Az 1907-es foglalkozási kimutatás szerint – ismét a segítő családtagok nélkül –, a keresők 65 %-a munkavállaló, ebből 55 % munkás, 32 % ipari munkás. Az 1970-es mikrocenzus szerint a keresők 83 %-a munkavállaló, 47 % munkás, 32 % ipari munkás.⁴⁰

A kereseti statisztika három rétegű sémája nem elégséges a társadalmi struktúra differenciált történelmi elemzéséhez, sőt a rétegek heterogenitása és részint önkényes definíciója miatt téves következtetésekhez vezethet; kívánatos volna a hivatalos statisztika rendszeres hosszútávú másodelemzése. Ez a szándék meghaladja a vitahozzászlás kereteit, azonban néhány, már meglévő kutatás alapján pontosabbá tehetjük a kérdésvetést. A weimari köztársaság idejére rendelkezésre áll Theodor Geiger ismert elemzése, amely az 1905-ös foglalkozási kimutatáson alapul⁴¹, az NSZK osztály- és társadalmi struktúrájáról nemrégien jelent meg a frankfurti „Institut für Marxistische Studien und Forschungen”⁴² és a berlini „Projekt Klassenanalyse”⁴³ két terjedelmes tanulmánya.

5. táblázat: Keresőtevékenység a foglalkozási helyzet alapján.
Német Birodalom és NSZK, 1882–1970.

	Foglalkoztatottak	Foglalkozási helyzet							
		Önállók		Segítő családtagok		Alkalmazottak, tisztviselők		Munkás	
		mill.	%	mill.	%	mill.	%	mill.	%
1882	19,0	5,3	28	1,9	10	1,1	6	10,6	56
(1882)	(20,6)	5,3	(26)	(3,5)	(17)	1,1	(5)	10,6	(51)
1907	28,1	5,5	20	4,3	15	2,9	10	15,4	55
1925	32,0	5,3	17	5,4	17	5,5	17	15,8	49
1939	35,7	4,8	13	5,7	16	7,7	22	17,5	49
1950	23,5	3,4	15	3,3	14	4,8	21	12,0	51
1970	26,7	2,8	10	1,8	7	9,6	36	12,4	47

Forrás: Stat, Bundesamt (Hg): Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972. (Népesség és gazdaság) Stuttgart 1972. 142. p. A mindenkori birodalmi vagy szövetségi területre vonatkozik; 1939-ben az 1937-es határokon belül. 1882-re a zárójelben a Hoffmann és munkatársai által helyesbített becslések találhatóak. Hoffman, W. és mások: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts. (A német gazdaság növekedése a XIX. század közepétől.) Berlin, 1965. 183. p. és skk.

Geiger társadalmi struktúra elemzésében egy három osztályból álló modelltől indult ki: tőkésék, proletariátus, és egy „szélesebb középosztály”, amely két heterogén részből áll, közepes és kisebb vállalkozókból („régí középréteg”) és magasabban kvalifikált, jobb fizetésből élőköl („új középosztály”). Ez a három osztály részben jelentősen különbözött a foglalkozási statisztika három rétegétől. Csak az önállók kis részét, a nagy tulajdonosokat, nagybirtokosokat és „nagyvállalat felett ’diszponáló’ vezérigazgatókat” számította Geiger a tőkésék osztályához, a fennmaradó részt részben a proletariátushoz sorolta. Ez teljességgel érthető, mivel a foglalkozási statisztika az önállókhoz számítja még a kisiparosokat is. Az alkalmazottakat a kvalifikáció kritériuma alapján választotta szét Geiger, amelynél a legtöbb esetben a bevételt indirekt jelzőnek tekintette, a proletariátusnál és a „magasabban kvalifikált bérből élők” „új középosztályánál”. A keresők társadalmi struktúrája Geiger szerint így alakult 1 % tőkés, 24 % középosztály, (18 % régi középosztály, 6 % új középosztály), 75 % proletariátus.

A keresők struktúrájának ez az objektív, a társadalmi-gazdasági helyzeten alapuló tagolása nem találkozott széles néprétegek egyetértésével, akik objektív proletárhelyzetük ellenére a középrétegekhez kötődtek. Geiger megkísérelte, hogy ezt a kérdést is kvantifikálja, és a „nyerstagolás” mellé, amely a társadalmi-gazdasági helyzeten nyugodott, egy „mélytagolást” is helyezett, amelybe bevonta az objektív helyzet mellé a szubjektív rétegspecifikus mentalitást, mint a rétegek definíciós- és elhatárolási kritériumát. Az „új középosztályt” ebben a második modellben az alsóbb alkalmazottak és a határozottan magasabban kvalifikált munkások bevonásával a keresők 16 %-ra bővítette, ezenkívül a proletariátusból kizárta a túlnyomóan középosztálybeli mentalitással rendelkező „proletaroid” rétegeket, amely a keresők 14 %-át tette ki. Az eredményben ezáltal a középrétegek a keresők 48 %-ára nőttek, a proletariátus 51 %-ra esett vissza.

Geiger 1932-es társadalomstruktúra elemzése módszertanilag az osztályelemzés és a rétegződéelemzés között áll. A „nyerstagolás” három szakaszos modelljében még a polgári társadalom gazdasági alapstruktúrája fejeződik ki, ha nincs is szigorúan végigvezetve. Hiszen a gazdasági alapstruktúra mellett meghatározott rétegek társadalmi helyzetét is bevonja a definícióba és az osztályok elhatárolásába, amennyiben Geiger a jobban kereső alkalmazottakat, „új középosztályként”, kizárja a munkásosztályból, az állami alkalmazottakat pedig szociális helyzetük szerint a három fő osztályba osztja. A gazdasági alapstruktúrát a „mélységi tagolás” öt szakaszos rétegződési modellje, amelyet az egyes rétegeknek a szerző által feltételezett (eddig

rendszerzetten, empirikusan még nem kutatott) tudati helyzete egészen világosan felülrétegzí. A „mélységi tagolás” módszertanilag már a második világháború utáni nyugatnémet szociológiában elterjedt többdimenziós rétegződési modellekhez áll közel. Nem volt véletlen, hogy Geiger, aki eleinte a marxista társadalomelméletből indult ki⁴⁴, az emigrációban a pozitivisták elmélet felé fordult. A fentebb már említett, az ipari társadalom két szakaszos elméletében dolgozta ki Geiger azt a tételt, hogy a társadalmi struktúra osztálymodellje a társadalmi rétegződés általános elméletének keretében külön esetként, speciálisan a XIX. század történelmi valóságához tartozott, mert itt lehetett még domináns a termelőeszközökhöz való viszony, ellentétben más rétegdimenziókkal.⁴⁵

Az „Institut für Marxistische Studien und Forschungen” (a továbbiakban IMSF) társadalomstruktúra elemzése módszertanilag a marxista–leninista elméletből indul ki. Az IMSF szerzők két alapvető osztályt különböztetnek meg: burzsoázia (tőkésosztály) és proletariátus (munkásosztály). A burzsoázia és az önálló középréteg közötti határt elméletileg állapították meg, a tőkefunkció túlsúlya a közvetlen munkafolyamattal szemben; az önálló „kapitalista” helyzetének megállapítását megközelítően egy 10 foglalkoztatottal dolgozó üzemenyagságnál kellene kezdeni.⁴⁶ A burzsoázia és a proletariátus között állnak a „középrétegek”, amelyeket a következőképpen definiáltak: „túlnyomóan dolgozó társadalmi rétegek, amelyeknek lényeges létalapjuk tulajdon munkájuk különböző fokozataiban van”.⁴⁷ A középrétegek részleteiben a következők: értelmiség, bérből élő középrétegek (parasztok). Az IMSF modell tehát elvben egy három osztályból álló modell, egy önmagában heterogén, önállókból és munkavállalókból összeállt középosztállyal. A bértől függő középrétegeket (beleértve az értelmiséget is) a termelési folyamatban elfoglalt külön szerepük alapján definiálják, a termelés irányításával, szervezésével és értékesítésével, valamint az uralkodó viszonyok biztosításával foglalkoznak, nem pedig magával a termeléssel. Bértől függő helyzetük ellenére, funkciójukból adódóan a másik alaposztályhoz, a burzsoáziához közelednek. Ez köti össze a bértől függő középrétegeket az önálló középrétegekkel. „Minden egyes középréteg számára objektív helyzete a kettős érdekelttség alapja. A munkásosztályhoz mint dolgozó, munkát végző rétegek kapcsolódnak, a burzsoáziához mint birtokos, vezető, specifikus funkciókat teljesítő réteg. Ha az alapvető osztályok a kapitalizmusban az osztálykapcsolatok pólusait jelentik, a középrétegek e pólusok erőterében állnak.”⁴⁸ Az IMSF szerzők a középrétegekben a kispolgári osztály történelmi bomlástermékét látják. A történelmi fejlődés során, különösen a mono-

polkapitalizmusra és az állammonopolkapitalizmusra való áttéréssel, a kispolgárság elveszíti társadalmi homogenitását, és ezzel elveszítette a történelmi kezdeményezés lehetőségeit és önálló társadalmi tényezőkénti minőségét. Ezen az alapon az IMSF szerzők már nem jelölik a kispolgárság különböző rétegeit közép-osztályként, hanem (közép)-rétegekként.⁴⁹

1970-ben az IMSF szerzők eszerint így kvantifikálják a Szövetségi Köztársaság társadalmi struktúráját: tőkésosztály (önálló kapitalisták, vezető alkalmazottak, vezető tisztviselők) 2 %; középrétegek 22 %, mégpedig önálló ipari középréteg 8 %, önálló mezőgazdasági középréteg 7 % (mindkét esetben a besegítő családtagokat is a középrétegekhez számították), értelmiség (önálló és bértől függő értelmiség) 3 %, bértől függő középrétegek 4 %; munkásosztály 76 %, végül 4 %-ra értékelték az állami szolgálatban dolgozó „munkáscsoportot”.⁵⁰ Feltűnő különbség a hivatalos statisztikához képest, hogy az IMSF szerzők az alkalmazottak és hivatalnokok csoportját a munkásosztályhoz sorolják; az alkalmazottak 83 %-át és a hivatalnokok 59 %-át a munkásosztályhoz és szélső csoportjaihoz számították.⁵¹

Az IMSF tanulmányban a tőkének és a bérmunkának az anyagi termelésből és elosztásból levezetett alapviszonyát az állam területére is kiterjesztették, a közszolgálat társadalmi-gazdasági különállását, amelyből még Marx kiindult, felszámolták. A szerzők azzal indokolják eljárásukat, hogy az állammonopolista kapitalizmus, az állam és a monopóliumok összeolvadásának feltételei között a kapitalista elsajátítási- és kizsákmányolási viszonyok a magángazdasági terület fölé emelkedtek és „össztársadalmi természetűvé” váltak.⁵²

A „Projekt Analyse” társadalmi struktúra elemzése szigorúbban nyugszik az eredeti marxi értelemben vett gazdasági alapstruktúrán, mint az IMSF tanulmány elemzése. Az alaposztályokat – kapitalisták és munkásosztály –, a tőke és a bérmunka viszonyából vezették le. Ezen az alapvető viszonyon kívül álló összes réteget „közép- és köztes osztály”-ként fogták össze; ezek kispolgárok, akik még nincsenek alávetve a bérmunka és a tőke szétválásának, illetve „szolgáltató bérmunkások”, akik „jóllehet eladják munkaerejüket, de nem kapitalistának.”⁵³ Másképpen, mint a legtöbb rétegződési-, vagy osztálymodellben, de itt is összefolynak a „köztes- és középosztály” határvonalai, nem horizontálisan, egy emelkedett társadalmi helyzet fent és lent értelmében, hanem bizonyos mértékig vertikálisan, a gazdasági különállás értelmében. A bértől függő középosztályhoz egyes rétegekként lényegében az állami szolgálatban álló tisztviselők, hivatalnokok és munkások, a polgári szervezetekben és a munkásság szervezeteiben dolgo-

zó alkalmazottak és a „személyi alkalmazottak” „szolgáló osztálya” tartoznak. Ezzel szemben nem tartoznak a középosztályhoz a termelés és értékesítés kereskedelmi és technikai alkalmazottai, akik vezető alkalmazottakként tőkefunkciókat látnak el és így a tőkésosztályhoz számítódnak, de egyébként mint különlegesen kvalifikált réteget a munkásosztályon belülnek tekintették. A kispolgár kapitalistává változása megkezdődik, Marxhoz kapcsolódva, az értéktöbblet oly mértékének elsajátításával, amely meghaladja a normál munkabért. A „kapitalista” állapot alsó határának gyakorlati közelítő értékeként a „Projekt Klassenanalyse” szerzői az 5 foglalkoztatottal dolgozó üzemet jelölik meg⁵⁴, aminek következtében a tőkésosztály lényegesen nagyobb, mint az IMSF tanulmányban.

Összefoglalva a következő adatokat adják meg a „Projekt Klassenanalyse” szerzői a keresők társadalmi struktúrájára vonatkozóan 1970-ben a Német Szövetségi Köztársaságban: tőkésosztály 4 % (1,2 millió), munkásosztály 66 % (17,7 millió), középosztályok 36 % (8,2 millió). A középosztályban foglalták össze a közép- és kis önállók történelmileg visszafejlődő osztályát, ez a keresők 12 %-a (3,4 millió), valamint mindenekelőtt a fokozódó állami tevékenység miatt expandálódó, fizetéstől függő középosztályt, amely a keresők 18 %-a (4,7 millió).

A politikai gazdaságtan felé történő erős orientálódás, ahogyan ezt a „Projekt Klassenanalyse” mutatja, mindenekelőtt gondolatilag alkalmatlan, mert a társadalmi „fent” és „lent” gondolkodási sémájától való elfordulást vonja maga után, amely nemcsak a szélesebb népességi kör tudatát határozza meg, hanem következménye megtalálható többek között a tudományos alkalmazott irodalomban is. Az „alkalmazott bérmunkások” osztályszerű kiemelését a munkásosztályból, amelyet a XX. századi legtöbb társadalomstruktúra elemzés elvégez, ebben, de más kutatásokban is kritizáltak; U. Kadritzke pl. tételszerűen foglalta össze kritikáját, „a különféle alkalmazotti cím és hivatali minősítés mögött is, amelyek gyakran összekötődnek, végző soron a gazdaságilag meghatározott bérmunkáslét áll.”⁵⁵ Általában hasznos volna a társadalmi struktúra történeti elemzése számára, ha kevesebbet gondolkodnánk a társadalmi fölé- és alárendeltség fogalmaiban és inkább a társadalmi osztályok egymásközi funkcionális állásának a szempontjából.

IV. Mivel a társadalmi struktúra számos modelljének és empirikus eredményeinek prezentálása éppen nem könnyítette meg az áttekintést, így még egyszer össze kellene foglalni a vitacikk problémafelvetését és eredményeit. A kiindulópont a társadalmi struktúra problémája a társadalomtörténetben, amit az 1960-as évektől kezdve vitattak azokban a kategóriákban,

amelyeket a szociológiától kölcsönöztek. Mihelyt a történész elhagyja a forrásoknak megfelelő nyelv területét és szociológiai fogalmi apparátust használ, az előtt a kényszerűség előtt áll, hogy figyelembe kell vennie e fogalmi apparátus szélesebb vitaösszefüggéseit. Ebben az értelemben állít a rétegződés- és osztályelemzés alternatív szempontokat a társadalmi struktúra történelmi elemzése számára, amelyek csak korlátozottan alkalmasak integrálásra. Ha a rétegződés elmélet alárendelődik a marxi osztályelméletnek, amely az egydimenziós rétegződési modell példája⁵⁶, akkor csak egy kis és összehasonlítva kevésbé fontos aspektusát ragadja meg ennek az elméletnek, amely igénye szerint nem társadalom-statisztikai tagozódási séma, hanem a társadalmi struktúrát a társadalom reális történelmi fejlődéstörvényeinek következményeként értelmezi. Az osztályelemzés keretében a rétegződés-elemzésnek csak alárendelt funkciója lehet, hogy empirikusan kutassa az osztályokon belüli és az osztályok közötti társadalmi helyzetet.

A különböző osztályelemzések egymással való összehasonlítása és empirikus adatokkal történő konfrontálása az empirikus osztályelemzés módszertani alapkérdéseként azt mutatja, hogy a társadalom gazdasági alapstruktúrájából következő osztálystruktúra csak részben esik egybe a társadalomban az életkörülmények differenciálódásával és ezek szubjektív észlelésével. Társadalmi helyzet és társadalmi mentalitás, ahogyan ezek a társadalom felszínén megjelennek és pl. a politikai döntések vonatkozásában meghatározott helyzetekben relevánsak, bizonyos módon keresztezik a társadalom gazdasági alapstruktúráját; ezt mutatja többek között Engelsnek a korai ipari társadalomra vonatkozó társadalomstruktúra elemzése és Geiger elemzése a weimari köztársaságról.

A társadalmi struktúra hosszútávú fejlődésében egyrészt az a trend adódik, hogy a bérmunka és a tőke alapstruktúrája a kispolgárság visszaszorulása miatt empirikusan tisztábban tűnik elő. Ha ennek ellenére a polgári társadalom a szervezett kapitalizmus időszakában összességében alig jellegzetesebben jelenik meg, mint a korai iparosítás időszakában, ennek egyrészt az az oka, hogy egyes rétegek tudatosan elhatárolják magukat a munkásságtól, de másrészt azért is, mert a keresők száma a szigorú értelemben vett kapitalisztikusan szervezett áruterelés- és áruközvetítésen kívül növekedhet és növekszik, különösen a közszolgáltatásban és magánszervezetben dolgozók számát illetően.

Az egykorú források analitikus kategóriákban történő interpretálása nem lehet öncél a társadalomtörténetben, hanem a történelmi valóság, a társadalmi struktúra és a folyamatok jobb megragadását kell hogy szolgálja.

Ezzel az előfeltétellel viszont teljesen jogosult, ha nemcsak az esetről esetre meglévő társadalmi differenciálást – mondjuk proletári, kispolgári és nagypolgári életforma szerint, vagy a manifeszt szubjektív tudattartalmakat regisztrálja, hanem mint a társadalmi struktúra történeti elemzése a polgári társadalom alapstruktúráját hosszútávú változásában is vizsgálja.

Klassen und Schichten in Deutschland 1848–1970. Probleme einer historischen Sozialstrukturanalyse
Geschichte und Gesellschaft. 1977. 3. évf. 4. sz. 503–524. old.

JEGYZETEK

1. Vö. pl. Ritter, G.A. és Kocka, J. (szerk.): Deutsche Sozialgeschichte. II. kötet.: 1870-től 1914-ig, München 1974. old.
2. Az első tervezet részletes és ösztönző kritikájáért köszönetet mondok J. Kockának, Bielefeld.
3. Vö. Fürstenberg, F.: Die sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland. Ein soziologischer Überblick. Opladen, 1975⁴; u.a. „Sozialstruktur“ als Schlüsselbegriff der Gesellschaftsanalyse, in: Kölner Zeitschrift für Soziologie u. Sozialpsychologie (=KZfSS) 18. 1966.
4. Vö. Institut für Marxistische Studien u. Forschungen (=IMSF): Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Frankfurt, 1973. 47–64. old.
5. Marx, K.: Zur Kritik der Politischen Ökonomie, (1959), MEW 13, Berlin 1972. 8. old.
16. Vö. Tjaden-Steinhauer, M.u. Tjaden, K.H.: Klassenverhältnisse in Spätkapitalismus. Beiträge zur Analyse der Sozialstruktur unter besonderer Berücksichtigung der BRD. Stuttgart 1973. Methodologische Probleme der Klassenanalyse in: IMSF (szerk): Klassen-u. Sozialstruktur.
17. Kocka, J.: Theorien in der Sozial-u. Gesellschaftsgeschichte in: Geschichte u. Gesellschaft (=GG) 1. 1975. 41. old.
18. Engels, F.: Revolution u. Kontrevolution in Deutschland (1851–52) MEW 8. Berlin 1960, 7–13. old.
19. u.o. 11. old.
20. u.o. 9. old.
21. Vö. Rosenberg, H.: Die Pseudodemokratisierung der Rittergutsbesitzerklasse in: u.a. Probleme der deutsche Sozialgeschichte, Frankfurt, 1969.
22. Mittheilungen des statistische Bureaus in Berlin 1. 1848 és 2. 1849. Koselleck, R.: Preussen zwischen Reform u. Revolution. Allgemeines Landrecht, Verwaltung u. soziale Bewegung von 1791 bis 1848. Stuttgart, 1975², VII. függelék.

23. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 252–308. p. Neuhaus, G.: Die berufliche u. soziale Gliederung der Bevölkerung im Zeitalter des Kapitalismus in.: Grundriss der Sozialökonomik IX. Abt. 1. rész.: Die gesellschaftliche Schichtung im Kapitalismus, Tübingen 1926.
24. Jahrbuch für die amtliche Statistik des preussischen Staates. 2. 1867. Conze, W.: Vom „Pöbel“ zum „Proletariat“. Sozialgeschichtliche Voraussetzungen in Deutschland (1954) in: Wehler, H.U. (szerk.) Moderne deutsche Sozialgeschichte Köln 1976⁵, 122. old. és k. Kuczynski, J.: Darstellung der Lage der Arbeiter in Deutschland von 1789 bis 1849, Berlin 1961. 222. old.
25. Hoffmann, W.G.: Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jh. Berlin 1965. 16–18., 35. old.
26. Die arbeitenden Classen u. die Arbeits u. Lohnverhältnisse, in: Jahrbuch für die amtliche Statisti des preussischen Staates 2. 1867.
27. u.o. 231. old.
28. Mittheilungen des statistischen Bureaus in Berlin 4. 1851. 195–297. old.
29. u.o. 11. 1858. 220–29. old.
30. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919, 24. old. és k.
31. Marx, K.: Das Kapital 3. kötet (1894) MEW 25, Berlin 1965. 892. old.
32. u.o.
33. Vö. Mauke, M.: Die Klassentheorie von Marx u. Engels Frankfurt 1971², 60. old.
34. Az elhatárolás a történelmi kutatásokban is mindig probléma. Marquardt pl. megkülönbözteti a „kis mesterek” osztályát az 1848 előtti berlini viszonyok alapján, ezek a „középosztály” és az „alsóbb réteg” között állnak; vö. Marquardt, F.D.: Sozialer Aufstieg, sozialer Abstieg u. die Entstehung der Berliner Arbeiterklasse 1806–1848. in. GG 1. 1975.
35. Marx K.: Das Kapital, 1. kötet. (1867) MEW 23. Berlin 1962. 469. old. és k.
36. Marx, K.: Theorien über den Mehrwert 1. rész MEW 26/1 Berlin 1971. 189. p. és k.; 2. rész. MEW 26/2 Berlin 1972. 576. old.; 3. rész. MEW 26/3, Berlin 1968, 57. old.
37. V.ö. Fürst, G.: Wandlungen im Programm und in den Aufgaben der amtlichen Statistik in den letzten 100 Jahren in: Statistisches Bundesamt (Hg.): Bevölkerung u. Wirtschaft 1872–1972. Stuttgart, 1972.
38. Kaiserliches Statistisches Amt (HG.): Die Berufliche u. soziale Gliederung des deutschen Volkes. Berufs- u. Betriebszählung vom 12. Juni 1907 (= Statistik des deutschen Reiches, Bd. 211) Berlin 1913, 169–71. old.
39. Vö. Hoffmann: Wachstum .. 183. old. és k.; Handke, H.: Strukturwandlungen der Arbeiterklasse u. Staatsmonopolistische Regulierung der Klassenbeziehungen in: Zumpe, H. (szerk.): Wirtschaft u. Staat im Imperialismus Berlin 1976.
40. Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich 1919. 24. old. és k.; Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1971. 126. old.
41. Geiger, Th.: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes (1932), Stuttgart 1967².
42. IMSF (szerk.): Klassen- u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970. Theorie, Diskussion, Sozialstatistische Analyse. Teil I.: Klassenstruktur u. Klassentheorie Frankfurt 1973.; Teil II. Klassen u. Sozialstruktur der BRD 1950–1970, Sozialstatistische Analyse, 2 Bde., u.o. 1974.; Teil III. Die Intelligenz der BRD 1950 bis 1970, u.o. 1975.

43. Projekt Klassenanalyse: Materialien zur Klassenstruktur der BRD, 1. Teil: Theoretische Grundlage u. Kritiken, Berlin 1973.; 2. Teil: Grundriss der Klassenverhältnisse (1950–1970), u.o. 1974.
44. Vö. Geiger, Th.: Zur Theorie des Klassenbegriffs u. der proletarischen Klasse (1930), in: u.a.: Arbeiten zur Soziologie, Neuwied 1962.
45. Geiger: Klassengesellschaft; u.a.: Theorie der sozialen Schichtung (1955), in: u.a. Arbeiten zur Soziologie.
46. IMSF (szerk.): Klassen u. Sozialstruktur ... Teil II./2, 22. old.
47. u.o.: Teil I. 153. old.
48. u.o.: 154. old.
49. u.o.
50. u.o. Teil II/2, 325. old.
51. u.o. Teil II/1, 335., 380. old és k.
52. u.o. Teil I. 126. old. és k.
53. Projekt Klassenanalyse, Teil 1, 269. old.
54. Projekt Klassenanalyse, Teil 2, 229–34. p.; Marx: Kapital Bd. 1. MEW 23, 326. old. és k.
55. Kadritzke, U.: Angestellte – Die geduldigen Arbeiter. Zur Soziologie u. sozialen Bewegung der Angestellten, (Alkalmazottak – A béketűrő munkások. Az alkalmazottak társadalmi mozgalmához és szociológiájához), Frankfurt 1975.
56. Fürstenberg: Sozialstruktur der Bundesrepublik Deutschland Deutschland, (Az NSZK társadalmi struktúrája.), 12. old.

